ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Μακεδονικά

Τόμ. 36 (2007)

Θάνος Βερέμης – Ιωάννης Κολιόπουλος, Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σελ. 653

Σωτήρης Ριζάς

doi: 10.12681/makedonika.37

Copyright © 2014, Σωτήρης Ριζάς

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ριζάς Σ. (2011). Θάνος Βερέμης – Ιωάννης Κολιόπουλος, Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σελ. 653. *Μακεδονικά*, *36*, 274–278. https://doi.org/10.12681/makedonika.37

άλλη μια φορά η προσφορά του ορθόδοξου αγιορειτικού μοναχισμού στην πνευματική και εθνική ανασυγκρότηση του ελληνισμού. Ας μας επιτραπεί να εξάρουμε ιδιαιτέρως τις εργασίες του συγγρ., τις σχετικές με την καταλογογράφηση χειρογράφων και εντύπων βιβλίων, με τα σημειώματα και τις ενθυμήσεις τους, αυτή τη μονότονη και ανιαρή, αλλά επίπονη και δημιουργική εργασία, από την οποία ο μελετητής μπορεί να οδηγηθεί σε ασφαλέστερα συμπεράσματα για την πευματική κατάρτιση και τα ενδιαφέροντα των μοναχών, για το έργο κάθε μοναστικού ιδρύματος, για τις προσωπικότητες που συνδέθηκαν μ'αυτά. Παραλλήλως, οφείλουμε να τονίσουμε τη συμβολή του συγγρ. στη «διήγηση» της ενδιαφέρουσας «μικρής ιστορίας» των σκητών του Αγίου Όρους, η οποία συχνά κινείται στο περιθώριο της «μεγάλης» αγιορείτικης ιστορικής ζωής, αφού το επιστημονικό ενδιαφέρον συνήθως εστιάζεται στις «επώνυμες» μονές. Η ιστορία των σκητών συμπληρώνει υπάρχοντα κενά και βοηθά τελικά στη δημιουργία μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας για τα αγιορείτικα καθιδρύματα.

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Μ. Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Θάνος Βερέμης – Ιωάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα,* Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σελ. 653.

Το βιβλίο των καθηγητών Θάνου Βερέμη και Ιωάννη Κολιόπουλου είναι από πολλές απόψεις μια καινοτομική προσέγγιση της νεότερης ελληνικής ιστορίας.

Αποτελεί ένα από τα λίγα ακαδημαϊκά βιβλία που δηλώνει ότι προσεγγίζει την ιστορική εξέλιξη της χώρας υπό το πρίσμα της φιλελεύθερης κοσμοθεωρίας. Φιλελεύθερης με την έννοια του κλασικού φιλελευθερισμού που γνώρισε η Ευρώπη και η Βόρεια Αμερική τον 18ο αι.: πολιτικά δικαιώματα και ατομικές ελευθερίες, και κυρίως την ανάπτυξη του πολίτη ο οποίος διαμορφώνει την αντίληψή του με βάση τον ορθό λόγο. Τίθεται λοιπόν ο φιλελευθερισμός ως το κριτήριο με βάση το οποίο ερμηνεύεται η νεότερη ελληνική ιστορία από το 1821 και εξής.

Δεν είναι όμως αυτή η μόνη καινοτομική προσέγγιση του βιβλίου. Αυτό που κάνει το βιβλίο βάση για την έρευνα είναι τελικά η ικανότητά του να χρησιμοποιεί τον όγκο της ελληνικής ιστοριογραφίας της τελευταίας τριακονταετίας με τρόπο κριτικό και δημιουργικό και να αξιοποιεί εκ νέου πρωτογενείς πηγές υπό το φως αυτής ακριβώς της φιλελεύθερης οπτικής που αποτελεί το κεντρικό του θέμα.

Πέντε ή έξι βασικά θέματα που απασχολούν το βιβλίο αναδεικνύουν αυτό το κρίσιμο σημείο. Πρώτα-πρώτα η αντίληψη για το έθνος, την εθνική ταυτότητα και τον χαρακτήρα του εθνικού κινήματος των Ελλήνων. Η προσέγγισή μας στα θέματα αυτά, για το ζήτημα του εθνικισμού γενικά, ταλαντευόταν μεταξύ δύο ακραίων αντιλήψεων, από τη μια της τρισχιλιετούς αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνικού έθνους, της κλασικής δηλαδή θεώρησης του Παπαρρηγόπουλου, και, από την άλλη, αντιλήψεων βασιζομένων επί των νεότερων θεωρητικών προσεγγίσεων που θεωρούσαν τα έθνη κατασκευές της νεωτερικής εποχής, του τέλους του 18ου αι. και των αρχών του 19ου. Η αφήγηση του βιβλίου αναδεικνύει όμως τον σύνθετο χαρακτήρα του φαινομένου που δεν προσφέρεται σε εύκολες γενικεύσεις και θεωρίες οι οποίες βασίζονται σε μια εκλεκτική χρήση ιστορικού υλικού. Μέσω επίπονης έρευνας στις πηγές οι συγγραφείς αναδεικνύουν ότι το ελληνικό έθνος βασίζεται μεν σε μια συνεχή

παρουσία της ελληνικής γλώσσας αλλά ταυτόχρονα δεν απέβλεψε πάντοτε στη δημιουργία ενός κράτους. Ακόμα ότι η παρουσία του στον ελληνικό χώρο, ο οποίος δεν ήταν πάντοτε ενιαίος και σταθερός ανά τους αιώνες, κρίθηκε σε μεγάλο βαθμό από την πολιτική του κράτους και τα μέσα που αυτό ήταν σε θέση να διαθέτει. Το σημαντικό είναι ότι αυτή η σύλληψη του έθνους και του εθνικού κινήματος δεν βασίζεται σε μια απλή επισκόπηση των θεωρητικών θέσεων του εθνικισμού. Κάτι τέτοιο θα κατέληγε στο να πιστεύουμε ότι η μελέτη θεωρητικών αντιλήψεων και κειμένων εξαντλεί το θέμα και ότι αυτό είναι η ιστορία. Η θέση των συγγραφέων προκύπτει από βασανιστική μελέτη των πηγών σε συνδυασμό με την ιστορική εξέλιξη στον ευρωπαϊκό χώρο, εξέλιξης της οποίας οι δύο συγγραφείς είναι άριστοι κάτοχοι. Αναδεικνύουν ακόμα οι συγγραφείς το γεγονός ότι το ελληνικό εθνικό κίνημα επηρεάστηκε και διαμορφώθηκε από το πλαίσιο και τις αντιλήψεις που έθεσε η Γαλλική επανάσταση, και ότι δεν πρέπει να αναζητηθεί εκεί που δεν υπάρχει μια κοινωνική τάξη ή ομάδα που να έπαιξε καθοδηγητικό ρόλο στην επανάσταση και να της έδωσε ένα σαφή ταξικό χαρακτήρα.

Πέραν αυτού, θίγεται και το ζήτημα του λαϊκού παράγοντα. Ο «λαός», επισημαίνουν οι συγγραφείς, εμφανίζεται στη λαϊκή, θα πρόσθετα στη λαϊκίζουσα, ιστοριογραφία, όχι ως το σώμα των πολιτών που έχει δικαιώματα και υποχρεώσεις σε μια συνταγματική πολιτεία, αλλά ως υπερβατική έννοια που αποτελεί το θύμα των αρχουσών τάξεων και των μεγάλων δυνάμεων. Αποτέλεσμα η αποφυγή ανάληψης της ευθύνης, η αποφυγή της επιδίωξης της δημιουργικής σκέψης, η μοιρολατρία. Η επισήμανση δεν έχει βέβαια την έννοια ότι οι αποφάσεις του σώματος των πολιτών δεν είναι δεσμευτικές σε μια συνταγματική πολιτεία. Σημαίνει ότι η αναγωγή συλλογικών σωμάτων, όπως ο λαός, σε υπερβατικές έννοιες που βρίσκονται υπεράνω κριτικής, δεν έχει θέση σε μια ορθολογική προσέγγιση της ιστορίας.

Άλλο ζήτημα, που αποκτά άλλωστε επικαιρότητα τα τελευταία χρόνια, η σχέση της Ελλάδας με τη Δύση. Υπάρχει η αίσθηση ότι η ένταξη της Ελλάδας στον Δυτικό κόσμο σημαίνει απειλή απώλειας μιας ταυτότητας καθαρά ελληνικής, συνυφασμένης με την Ορθοδοξία. Οι αναγνώστες αυτού του βιβλίου νομίζω ότι θα αντιληφθούν πως η ελληνική τους ταυτότητα δεν απειλείται από τον Δυτικό κόσμο. Οι ελληνικές περιοχές που υπάγονταν σε δυτικούς κυριάρχους, όπως και αυτές που υπάγονταν στους Οθωμανούς, δεν έπαυσαν να είναι ορθόδοξες. Η διαφορά των περιοχών υπό δυτική κατοχή ήταν ότι διακρίθηκαν περισσότερο από τις υπόλοιπες στον λόγο και τις τέχνες. Γενικότερα, αυτό που έκρινε τον προσανατολισμό της Ελλάδας προς τον Δυτικό κόσμο ήταν η ελκτική δύναμη του κόσμου αυτού ως ανεπτυγμένου πολιτισμού κατά τρόπο ώστε να αποτελέσει πρότυπο ανάπτυξης, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής για μια μικρή και φτωχή χώρα.

Έρχομαι σε ένα άλλο θέμα που κυριάρχησε στην ιστοριογραφία και τις συλλογικές αναζητήσεις, την ιστορική προσέγγιση της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου. Για την Κατοχή αρκούμαι να σημειώσω μια πρόταση του βιβλίου που είναι κλειδί για τη γενικότερη κατανόηση της περιόδου: «Όσον αφορά την κοινή γνώμη στην κατεχόμενη Ελλάδα… οι διαθέσεις της ήταν ζητούμενο και όχι δεδομένο…αφού δεν υπήρχε η δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης του λαού…»

Η προσέγγιση του εμφυλίου διακρίθηκε σε δύο βασικές σχολές: η πρώτη, η παραδοσιακή αντίληψη των νικητών, θεωρούσε ότι ο εμφύλιος πόλεμος ήταν επιλογή της ηγεσίας του ΚΚΕ και των βορείων βαλκανικών γειτόνων της Ελλάδας υπό τη σκέπη της τότε Σοβιετικής Ένωσης. Η δεύτερη, η αντίληψη της αριστεράς, υποστή-

ριζε αντίστροφα ότι ο εμφύλιος πόλεμος επεβλήθη από τη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες σε συνεργασία με τις ελληνικές, συντηρητικές και φιλελεύθερες, κυβερνήσεις της εποχής. Όπως επισημαίνουν οι συγγραφείς καμία από τις δύο εξηγήσεις δεν ικανοποιεί πια. Σημειώνεται δε σε μια πρόταση, επιτρέψτε μου να πω, σπάνιας οξυδέρκειας, ότι: «Τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο δεν προκάλεσαν ούτε οι ΗΠΑ ούτε η Σοβιετική Ένωση, αλλά η ανικανότητα της κυβέρνησης να επιβάλει τον νόμο και να εξασφαλίσει την ισονομία, και η αδυναμία της ηγεσίας του ΚΚΕ να συνεργαστεί με τους πολιτικούς της αντιπάλους, τους οποίους περιφρονούσε βαθύτατα». Επέμεινα γιατί η πρόταση αυτή, είτε ως πόρισμα είτε ως αφετηρία έρευνας παραμένει το ζητούμενο ακόμα και για ιστορικούς της γενιάς μου.

Επισήμανα αυτά τα επιμέρους θέματα για να δείξω ότι το βιβλίο αυτό θα ασκήσει επιρροή. Αποτελεί αναμφίβολα την αποκρυστάλλωση των αντιλήψεων δύο ώριμων ιστορικών, από τους καλύτερους της τελευταίας τριακονταετίας, οι οποίοι επέδρασαν στους νεότερους ιστορικούς με την έρευνά τους και τη διδασκαλία τους. Νομίζω όμως ότι με το βιβλίο αυτό κάνουν κάτι περισσότερο, σηματοδοτούν την ύπαρξη ενός ιστοριογραφικού ρεύματος το οποίο αποδίδει βαρύνουσα σημασία στην αμεροληψία, την επίπονη έρευνα των πηγών χωρίς ταυτόχρονα να ισχυρίζεται ότι ακολουθεί κάποια αξιολογική ουδετερότητα, αλλά ενστερνίζεται τις αξίες του ορθολογισμού και του κλασικού φιλελευθερισμού που απετέλεσαν τη βάση των ευρωπαϊκών κοινωνιών τους τελευταίους δύο αιώνες.

Με τις επισημάνσεις αυτές έρχομαι στο κεντρικό ζήτημα του έργου: ανταποκρίθηκε η Ελλάδα στο φιλελεύθερο πρότυπο που τέθηκε ως στόχος από τους ιδρυτές του ελληνικού κράτους; Η απάντηση είναι εν μέρει καταφατική. Και όσο απομακρυνόμαστε από το 1974, έτος εγκαθίδρυσης της πιο λειτουργικής και γνήσιας δημοκρατίας που γνώρισε η Ελλάδα από το 1821, η απάντηση γίνεται σαφέστερη, ιδίως σε συνθήκες όπου το δημοκρατικό σύστημα καθεαυτό δεν αμφισβητείται. Πρέπει να τονιστεί όμως ότι η Ελλάδα δεν απέκλινε τόσο πολύ από τις εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη, τουλάχιστο όσο θέλουμε πολλές φορές να πιστεύουμε. Ας λάβουμε υπόψη ότι στη Γαλλία, τη χώρα της επανάστασης του 1789, και έως το 1958, σημειώθηκαν άπειρες μεταβολές καθεστώτος: δύο αυτοκρατορίες, μία παλινόρθωση της παραδοσιακής μοναρχίας, μία αστική μοναρχία, πέντε δημοκρατίες, οι δύο τελευταίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο που συνυφάνθηκε με το καθεστώς του Βισύ. Το 1981 ακόμα, το κρίσιμο για ένα δημοκρατικό σύστημα θέμα, αν δηλαδή ήταν εφικτή η εναλλαγή στην εξουσία της δεξιάς με τη δημοκρατική αριστερά, παρέμενε ανοιχτό. Στη γειτονική Ιταλία η μοναρχία λειτούργησε εξίσου παρεμβατικά με την ελληνική περίπτωση, νοθεύοντας τον κοινοβουλευτισμό, ο οποίος μάλλον εύκολα υπέκυψε στη φασιστική πρόκληση το 1922. Παρόμοιες ενδείξεις αστάθειας καθεστώτος, με ποικίλες αιτίες, μπορεί να βρεί κανείς πολλές στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία. Η πολιτική σταθερότητα στην Ευρώπη με βάση το κοινοβουλευτικό σύστημα φαίνεται ότι είναι γενικά προϊόν του μεταπολεμικού κόσμου. Η Ελλάδα συνεπώς δεν ήταν τόσο εξαιρετική, αν και διακρίνει κανείς ενδεχομένως εντονότερη αστάθεια. Ποια ήταν η πηγή αυτής της αστάθειας; Με εξαίρεση ίσως τη δεκαετία του 1940, όταν ο ιδεολογικός παράγοντας, η αντίληψη του ταξικού χαρακτήρα της διαμάχης ήταν έντονη από την πλευρά της αριστεράς, στις περισσότερες περιπτώσεις μπορεί να διαγνώσει κανείς την κατάρρευση του συστήματος των κανόνων του παιχνιδιού. Αν και τα διακυβεύματα της διαμάχης είναι κατά κανόνα σοβαρά και ποικίλλουν, το βασικό ζήτημα είναι η κυριαρχία επί του κράτους, η νομή της εξουσίας: Συνήθως πρόκειται για ένα

νόμισμα με δύο όψεις ή για ένα φαύλο κύκλο, αφού οι κρατούντες παραβιάζουν τους κανόνες γιατί πιστεύουν ότι θα ανατραπούν, ενδεχομένως παράνομα, ενώ οι αντιπολιτευόμενοι θεωρούν ότι η δραστηριότητά τους θα περιοριστεί τόσο ώστε να αποστερηθούν από τη δυνατότητα να διεκδικήσουν την εξουσία με συνταγματικό τρόπο. Εξ αυτού, όλοι επιδιώκουν να αποκτήσουν δυναμικά ερείσματα. Υπήρχε βέβαια και η παρουσία της μοναρχίας η οποία περιέπλεκε το ζήτημα αφού και στον 20ό αι., και μετά τον εμφύλιο πόλεμο ακόμα, έτεινε να είναι παρεμβατική κατά τρόπο ασύμβατο με τις εξελίξεις και την πλήρη επικράτηση της δημοκρατικής αρχής. Γενικά όμως τι ήταν αυτό που επέτρεψε τις ροπές προς αντιδημοκρατικές πρακτικές οι οποίες αναιρούσαν το φιλελεύθερο στοιχείο του πολιτικού μας συστήματος; Πιθανότατα ήταν ένας συνδυασμός οικονομικής καχεξίας, ασθενούς κοινωνίας των πολιτών και κακής εκπαίδευσης, ως προς το σημείο της διάπλασης υπεύθυνων πολιτών με φιλελεύθερη δημοκρατική νοοτροπία. Πράγματι, η ευημερία άργησε να έλθει στον ελληνικό χώρο, είναι κυρίως προϊόν του μεταπολεμικού κόσμου. Η κοινωνία των πολιτών, με την έννοια ενός δικτύου ανεξάρτητων από το κράτος ομάδων και θεσμών ποικίλων συμφερόντων και ενδιαφερόντων, ήταν αδύνατη, συνέπεια της κληρονομημένης από την τουρκοκρατία πολιτικής κουλτούρας, συνυφασμένης με ένα δεσποτικό σύστημα διακυβέρνησης. Η εκπαίδευση, τέλος, έδινε έμφαση σε διάφορους στόχους, την ανασύνδεση με το κλασικό παρελθόν, τη μεγάλη ιδέα, τον αντικομμουνισμό ή την παροχή διοικητικών δεξιοτήτων αναγκαίων σε ένα νεωτερικό κράτος αλλά όχι στη διαμόρφωση πολιτών φιλελεύθερης νοοτροπίας. Αλλά και όταν, κατά τον 20ό αι., αναλαμβάνονταν μεταρρυθμίσεις, συνήθως στο πλαίσιο πολιτικών εναλλαγών που γίνονταν στο όνομα της δημοκρατικής πολυφωνίας, δεν ήταν πάντα απαλλαγμένες από τον κίνδυνο εκφυλισμού τους σε στενά πολιτικές ατζέντες. Έτσι το εκπαιδευτικό μας σύστημα δεν έδωσε ποτέ έμφαση στην εμπέδωση νοοτροπίας συμβατής με αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και αυτό έχει ως συνέπεια να διαιωνίζεται η τάση που διακρίνει την ελληνική πολιτική κουλτούρα, της ιδιοποίησης του δημόσιου χώρου, της αδυναμίας διάκρισης της ιδιωτικής από τη δημόσια λειτουργία. Πρόκειται για σημείο κρίσιμο που εξηγεί τη μη ικανοποιητική λειτουργία της δημόσιας διοίκησης μεταπολεμικά και, κατά το παρελθόν, του στρατού. Η ελλιπής αυτή εκπαίδευση σημαίνει αναμφίβολα κάποια δυσκολία προσαρμογής στις απαιτήσεις θεσμών ιεραρχημένης, γραφειοκρατικής οργάνωσης όπου κανόνες δικαίου εφαρμόζονται αποπροσωποποιημένοι και χρησιμοποιούνται μέθοδοι βασισμένες στη σταδιακή συσσώρευση θεσμικής εμπειρίας. Αυτό, όπως και η οικονομική καχεξία, ήταν πολύ σημαντικό σε ό,τι αφορούσε τη λειτουργία του στρατού, τόσο στον Μεσοπόλεμο όσο και τη μετεμφυλιακή περίοδο. Όπως έχουν δείξει τα διαθέσιμα στοιχεία και σχετικές εργασίες, κρίσιμο ζήτημα ήταν, εκτός από τις αντιλήψεις των στρατιωτικών, και η εισοδηματική τους κατάσταση και οι προοπτικές τους στον επαγγελματικό τομέα. Με άλλα λόγια, όποτε δεν υπήρχε προοπτική ανοδικής κινητικότητας και τα εισοδήματα παρέμεναν στάσιμα, όταν, ακόμα, οι επιλογές με βάση τις διασυνδέσεις, προσωπικές, κοινωνικές ή πολιτικές δεν ήταν δικαιολογημένες, υπήρχε κινητικότητα εκτός του πλαισίου των στρατιωτικών καθηκόντων.

Γεγονός είναι ότι πολλά από τα ιστορικά αυτά ελλείμματα έχουν απαλειφθεί μετά το πέρασμα της δικτατορίας που έγινε δυνατή λόγω της ακραίας εκδήλωσης όλων των παραπάνω στοιχείων: παρεμβατική μοναρχία, συντηρητική φοβία, πολιτική υπερκινητοποίηση, κατάρρευση της νομιμότητας του πολιτικού συστήματος, εκδήλωση από τις μεσαίες βαθμίδες ενός αντιπειθαρχικού κλίματος που υπήρχε

στις ένοπλες δυνάμεις. Όπως παρατηρείται στο βιβλίο, το πραξικόπημα ήταν ανεξήγητο γιατί δεν ακολουθούσε τις τάσεις που επικρατούσαν στη Δυτική Ευρώπη. Προσθέτω ότι τα διακυβεύματα, αν και σοβαρά, δεν ήταν τέτοια που να δικαιολογήσουν αυτή την πόλωση: όλες οι διαφωνίες εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής ήταν διαχειρίσιμες. Αυτό που δεν υπήρχε ήταν η υποκειμενική δυνατότητα χειρισμού τους. Γεγονός είναι ότι η δικτατορία δεν χαρακτήρισε τελικά την πολιτική εξέλιξη της Ελλάδας. Το νέο δημοκρατικό καθεστώς ήταν το πιο γνήσιο που γνώρισε η Ελλάδα και σε γενικές γραμμές, συντελούσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο σκληρός πυρήνας των θεμελιωδών δικαιωμάτων προστατεύεται, με κρίσιμη εξαίρεση τη διοκητική λειτουργία.

Τι θα μπορούσε να αποσταθεροποιήσει αυτό το σύστημα; Στη σ. 548 του βιβλίου υπάρχει μια ενδιαφέρουσα διαπίστωση. Αν και το ιδανικό της φιλελεύθερης πολιτείας του Θεοτοκά δεν αμφισβητείται στη σημερινή εποχή υπερισχύει ο homo economicus και όχι ο homo politicus. Τι μπορεί να σημαίνει αυτό; Αν η λογική της αγοράς, του ιδιωτικού κέρδους, διαπεράσει όλες τις σφαίρες κοινωνικής δραστηριότητας σημαίνει ότι ο κοινός χώρος, ο χώρος της πολιτικής στενεύει ή και εξαφανίζεται. Σημαίνει ότι καταχρηστικές διοικητικές πρακτικές παραμένουν ανεξέλεγκτες, ότι η κοινωνική πολιτική αποκτά όλο και λιγότερο ενδιαφέρον, ότι δεν πιστεύουμε εν τέλει ότι μπορεί να επηρεάσουμε θετικά ως πολίτες μιας συντεταγμένης πολιτείας το μέλλον μας. Από την άλλη πλευρά είναι πολύ πιθανό ότι κάποια στιγμή η λεγόμενη οικονομία της αγοράς δεν θα προσφέρει απλόχερα σε όλους τις απολαβές που αυτοί φαντάζονται ότι θα έχουν. Οι προοπτικές της ανοδικής κινητικότητας, προϊούσης της γήρανσης που διαπερνά όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής, δεν είναι τόσο λαμπρές σε οικονομίες κορεσμένες όπως οι ευρωπαϊκές ή ελεγχόμενες από γιγαντιαίες οικονομικές δυνάμεις όπως η αμερικανική. Με άλλα λόγια τα υπάρχοντα μοντέλα δεν αποτελούν λύσεις εύχρηστες, πραγματοποιήσιμες ή και επιθυμητές. Εάν συνεπώς ο δημόσιος χώρος, ο χώρος των κοινών στον οποίο θα προσέρχονται πολίτες εφοδιασμένοι με το προαπαιτούμενο του κλασικού φιλελευθερισμού, τον ορθό λόγο, δεν ενδυναμωθεί, οι πιθανότητες να βρίσκουν αυξανόμενη απήχηση κινήσεις και αντιλήψεις ανορθολογικής βάσης και αυταρχικού πολιτικού προσανατολισμού είναι αυξημένες. Αυτό νομίζω είναι το πρόβλημα που μπορεί να αντιμετωπίσουν με μεγαλύτερη οξύτητα οι ευρωπαϊκές κοινωνίες, ανάμεσα σ' αυτές και η ελληνική και με αυτά στο νου μας είμαστε υποχρεωμένοι να αναζητήσουμε λύσεις ευρηματικές και πρωτότυπες.

Ερευνητικό Κέντρο της Ακαδημίας Αθηνών ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ

Σοφία Ἠλιάδου-Τάχου, *Τὸ Κρούσοβο πέρα ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ τὴ μνήμη (1845-1903). Ὄψεις ἀπὸ τὴν οἰκονομία, τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν κοινωνία τοῦ Κρουσόβου, ὡς τὴν ἐξέγερση τοῦ Ἴλιντεν. Μέσα ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἀρχεῖο τοῦ Γ. Νιτσιώτα,* Θεσσαλονίκη, ἐκδοτικὸς οἶκος Ἀντ. Σταμούλη, 2004, σελ. 190.

Μία ὡραία μονογραφία γιὰ τὸ Κρούσοβο καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ αὐτοῦ κέντρου τῆς Πελαγονίας μᾶς προσέφερε ἡ κ. Σοφία Ἠλιάδου-Τάχου.

Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνάς της εἶναι ὅτι πολλὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἑλληνοβλάχικη κοινότητα τοῦ Κρουσόβου στὰ χρόνια 1845-1903 τὰ φέρνει στὸ